

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ «ΧΡΟΝΟΥ» ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΣΤΟΙΧΕΙΩΣΙΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΟΥ ΠΡΟΚΛΟΥ

Στὸ ὄντολογικὸ καὶ κοσμολογικὸ σύστημα τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Πρόκλου (412-485) ἡ ἔννοια τοῦ «χρόνου» ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ καὶ προσφιλή θέματα ἐπεξεργασίας. Συνάπτεται, κυρίως, μὲ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν στὴν παραγωγή καὶ ἀνάπτυξη τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας καθὼς καὶ στὰ μεταφυσικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ ὡς ὑποστρώματα προσδιορίζουν διηνεκῶς τοὺς νόμους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ρυθμίζεται καὶ τὶς μορφές μὲ τὶς ὁποῖες ἐμφανίζεται, τό, ὑποκείμενο στοὺς ρυθμοὺς ἐξέλιξης καὶ ἀλλαγῆς, γίγνεσθαι τῶν αἰσθητῶν ὄντων. Ὁ Πρόκλος ἀναπτύσσει τὶς θεωρίες του περὶ χρόνου κυρίως σὲ τρία ἔργα του: στὸ *Στοιχείωσις Θεολογική*, ὅπου, ἀντιμετωπίζοντας τὸ χρόνο ὡς μία βασικὴ ὄντολογικὴ κατηγορία, τὸν ἐξετάζει ὑπὸ τὴν ὀπτικὴ τῶν σταθερῶν μορφῶν-ἀρχῶν μὲ τὶς ὁποῖες ἐμφανίζεται καὶ τῶν γενικῶν διαδικασιῶν ποὺ θεμελιώνει· στὸ *Ὑπόμνημα εἰς τὸν Πλάτωνος Παρμενίδην*, ὅπου ἀναζητᾷ τὰ μεταφυσικὰ ἀρχέτυπα τοῦ χρόνου, τὰ σταθερὰ δηλ. ἐρεῖσματα καὶ τὶς προδιαγραφές τῶν λειτουργιῶν καὶ παρεμβάσεών του¹· στὸ *Ὑπόμνημα εἰς τὸν Τίμαιον Πλάτωνος*, ὅπου ἐπεξεργάζεται τὸ χρόνο ὡς ἀναγκαῖα καὶ σταθερὴ προϋπόθεση ἀνάπτυξης τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας, ὡς συναπτόμενον δηλ. μὲ τὴ δυναμικὴ καὶ τοὺς ὅρους συγκρότησης ἢ αὐτοδιαμόρφωσης τῆς ὕλης καὶ τῶν στοιχείων της². Στὸ ἀνὰ χεῖρας ἄρθρο θὰ ἐπεξεργαστοῦμε συστηματικὰ μόνο τὰ ὅσα περιλαμβάνονται στὸ ἔργο του *Στοιχείωσις Θεολογική*, διατηροῦντες τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀσχοληθοῦμε μελλοντικὰ μὲ τὰ διαλαμβανόμενα καὶ στὰ ἄλλα δύο ἔργα. Πιστεύουμε ὅτι ἐπιστημολογικὰ εἶναι ἐπιβεβλημένος ὁ διαχωρισμὸς αὐτός, διότι σὲ καθένα ἀπὸ τὰ τρία ἔργα ὑπάρχει μία ἰδιαίτερη διήκουσα ἀρχὴ-ὀπτικὴ, ἡ ὁποία ἐπιβάλλει τὸ στίγμα τῆς καὶ διαμορφώνει τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο σὲ ὅσα ἀναλυτικῶς ἀναπτύσσονται. Αὐτό, φυσικά, δὲν ὑπονοεῖ ὅτι ὁ Πρόκλος δὲν φροντίζει γιὰ τὴν ἐνότητα τῶν σχετικῶν μὲ τὸ χρόνο ἀπόψεών του, ἀλλὰ καθιστᾷ ἐμφανὲς τὸ ὅτι τὸ σκεπτικὸ του ἀνα-

1. Βλ. ἐνδεικτικά, COUSIN, *Εἰς τὸν Πλάτωνος Παρμενίδην* VII, 1212.39-1238.17.

2. Βλ. ἐνδεικτικά, DIEHL, *Εἰς τὸν Τίμαιον Πλάτωνος* I, 362.9-14, 427.25-428.20· III, 9.2-28, 21.6-32, 92.13-23.

πτύσσεται σὲ τρία στάδια, ἐπιμελῶς —καὶ σκοπίμως γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ κάθε ἔργου του— ὀριοθετηθέντα καὶ συντελοῦντα σὲ μιὰ ἐξοχη γεωμετρικὴ εἰκονογράφηση τῶν ἐπιμέρους θεωρητικῶν ἀναζητήσεων. Ἐδῶ, λοιπόν, θὰ ἐξετάσουμε τὸ χρόνο ἐσωματωμένο σὲ μιὰ οἶονεὶ θεωρία περὶ κατηγοριῶν, ὑπὸ τὴ συστηματικὴ δηλ. διαπραγμάτευσή του.

Γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἔργο του *Στοιχείωσις Θεολογικὴ* ὁ Πρόκλος ἐξετάζει τὴν ἔννοια τοῦ «χρόνου» στὸ κεφάλαιο ποὺ ἐπεξεργάζεται τὴ θεωρία του περὶ *αὐθυποστάτων*, περὶ τῶν μεταφυσικῶν δηλ. ἐκείνων θεῶν ὄντοτήτων ποὺ ἐνεργοποιοῦν τὶς δυνάμεις καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ τοὺς παρέχει ἡ ἀνώτατη Ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ, τὸ Ἐν, καὶ αὐτοσυγκροτοῦνται³. Ἡ ἔνταξη τοῦ χρόνου στὴ θεωρία αὐτὴ ὑπηρετεῖ μιὰ ἐπιχειρηματολογία θεμελιούμενη ἐκ τοῦ ἀντιθέτου. Συγκεκριμένα, ἐνισχύει τὴν προσπάθεια τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου νὰ τονίσει καὶ νὰ αἰτιολογήσει τὸ ὅτι —καθὼς καὶ τὸ πῶς καὶ τὸ διότι— τὰ θεῖα καὶ αὐθυπόστατα ὄντα διατηροῦν μονίμως ἓναν ἀναλλοίωτο καὶ ἀμείωτο χαρακτήρα καὶ δὲν ὑπόκεινται στοὺς προσδιορισμοὺς καὶ τὶς δεσμεύσεις τῆς χρονικῆς ἐξέλιξης. Ἡ πρόθεσή του αὐτὴ ὑπακούει στὴν ἀδιαπραγμάτευτὴ ἀρχὴ τοῦ συστήματός του περὶ ὄντολογικῶν καὶ ἀξιολογικῶν διατομῶν ἀνάμεσα στὰ θεῖα καὶ στὰ αἰσθητὰ ὄντα, ἀνάμεσα δηλ. στὴν ἀϊδιότητα καὶ στὴ μεταβλητότητα, στὸ εἶναι καὶ στὸ γίνεσθαι⁴. Πρόκειται, παράλληλα, γιὰ μιὰ ἐφαρμογὴ καὶ ἐξειδικευμένη προέκταση τῆς περίφημης νεοπλατωνικῆς σχέσης τοῦ ἑνὸς μὲ τὸ πλῆθος, ἡ ὁποία τίθεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ στόχου νὰ διατηρεῖται ἀενάως ἓνα ὄντολογικὸ ὑπόστρωμα στὴ μονιμότητα τῆς καθαυτότητάς του, τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ αἰσθητὸς κόσμος βρίσκεται σὲ μιὰ μακρὰ καὶ δραματικὴ διαδικασία ἀνάπτυξης καὶ συγκρότησης, δυναμικὴ ἐπέκταση ποὺ φυσικὰ συνδέεται καὶ μὲ τὴ φθορὰ ἐπιμέρους ἐμπειρικῶν σχηματισμῶν. Συγχρόνως, ἡ ἀϊδιότητα αὐτὴ ἀποκλείει τὴν περίπτωσιν νὰ ὀδηγηθεῖ τὸ ἐμπειρικὸ γίνεσθαι στὸ ἀχανὲς τῆς ἀπειρότητας, στὴν ἀποτρεπτικὴ τῶν σχηματοποιήσεων διαρροὴ καὶ στὸ χάος τῆς ἀπόλυτης ἀνομοιογένειας⁵.

Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπεξεργασίας του ὁ Πρόκλος σημειώνει ὅτι ὁ χρόνος ἔχει μετρητικὲς ιδιότητες παρεμβατικοῦ χαρακτήρα, μὲ ἀποτέλεσμα ὅ,τι ὑπόκειται στὴ μέτρησή του νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ ἐνεργεῖ ἀπαρεγκλίτως σύμ-

3. Βλ. DODDS, *Στοιχείωσις θεολογικὴ* 40-51, 42.8-50.6. E.R. DODDS, *Proclus, the Elements of Theology*, Oxford 1963², 223-227. J. TROUILLARD, *L'Un et l'âme selon Proclus*, Paris 1972, 76-77.

4. Βλ. SAFFREY-WESTERINK, *Πρόκλου, Περί τῆς κατὰ Πλάτωνα Θεολογίας*, I, 50.6-12, 57.12-20.

5. Βλ. *Στοιχείωσις θεολογικὴ* 1-6, 2.1-6.30. *Περί τῆς κατὰ Πλάτωνα Θεολογίας* II, 3.6-30.26.

φωνα με τις σταθερές που ο ίδιος ως οίονει ἀρχετυπικὸ μέτρο ὀρίζει⁶. Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ εἶναι προφανές ὅτι ὁ χρόνος δὲν νοεῖται ὡς ἐπιγενόμενη ιδιότητα οὔτε ὡς ἀπλὴ περιγραφικὴ κατηγορία, ἀλλὰ ὡς ὄντολογικὴ δυνατότητα καὶ προϋπόθεση ἀνάδυσης τῶν ὄντων μ' ἓναν ὀρισμένο τρόπο. Ἔτσι, ἐφόσον ὁ χρόνος θεωρεῖται δυναμικὰ ὡς διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ παρελθὸν καὶ στὸ μέλλον, κάθε τι τὸ χρονικὸ πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετωπίζουμε ὑπὸ τὴν ὀπτικὴ αὐτῆς τῆς διαφορᾶς. «Εἰ γὰρ ὑπὸ χρόνου μετρεῖται, προσήκοι ἂν αὐτῷ τὸ κατὰ χρόνον εἶναι ἢ ἐνεργεῖν, καὶ τὸ ἦν καὶ τὸ ἔσται διαφέροντα ἀλλήλων»⁷. Τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ αἰῶνα, ὅπου τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον ταυτίζονται κατὰ τὴν ἀριθμητικὴ ιδιότητά τους ἢ δὲν διαφέρουν κατὰ τὴν ἀριθμητικὴ μέτρησή τους. Ἐπομένως, ἐδῶ οἱ ὅροι διαδοχῆς χρησιμοποιοῦνται κατ' οἰκονομίαν καὶ σὲ τίποτε δὲν ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸ χρόνο, πού ὡς κύρια χαρακτηριστικὰ ἔχει, ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, τὴν ἐν ἐξελίξει καὶ διαφοροποιήσει πορεία καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ νὰ καθιστᾷ ἕτερα μεταξύ τους —καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς διαδοχικά— τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον⁸. Κατ' ἐπέκταση, ἐὰν τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον εἶναι ἐκφραστικὰ μιᾶς ἐπιτελούμενης διαφοροποίησης, ὅ,τι ὑπόκειται στὴ διαδοχὴ τους εἶναι γινόμενο καὶ σὲ καμιά περίπτωση δὲν ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὄντος, τοῦ ἀενάου δηλ. καὶ ἀμειώτου. «Εἰ οὖν ἄλλο τὸ ἦν καὶ ἄλλο τὸ ἔσται, γινόμενον ἄρα ἐστὶ καὶ οὐδέποτε ὄν»⁹. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ γινόμενο συμπορεύεται μὲ τὸ χρόνο —ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀποκτᾷ τὰ μέτρα του—, ὅτι βρίσκεται καὶ ὑπόκειται στὴ διαδικασία τοῦ γίνεσθαι καὶ ὅτι δὲν ἔχει ὄντολογικὴ σταθερότητα καὶ ὑπαρκτικὴ μονιμότητα. Ἐπίσης, ὅτι, κατὰ τὸν ὑπαρκτικο-γενετικὸ ἢ ἀναπτυξιακὸ-κύκλο του, δέχεται πάντοτε νέους προσδιορισμοὺς τῆς σύστασής του, τῆς παρουσίας του καὶ τῆς λειτουργίας του, ὑπὸ τὴν ἔννοια πού τὸ ἐκάστοτε «νῦν» εἶναι πάντοτε διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ προηγούμενά του καὶ τὰ ἐπόμενά του ἐξαιτίας τῆς χρονικῆς πορείας, τῆς συντελεστικῆς μιᾶς ἀπείρου μεταβλητότητας στὸ χῶρο ἐνὸς οίονει μηχανιστικοῦ —ὡς πρὸς τὴ δυναμικὴ του— σύμπαντος. Δὲν εἶναι δυνατόν, λοιπόν, στὸ γινόμενο νὰ ἔχει τὸ χαρακτήρα τῆς αὐστηρῆς ὀλικότητος στίς διάφορες στιγμές του, ἀλλὰ ὑποχρεωτικὰ βρίσκεται μέσα στὸ διασκορπισμὸ τῆς χρονικῆς παράτασης ἐκτεινόμενο μαζί της. Ἔτσι,

6. Βλ. *Στοιχείωσις θεολογικὴ* 50, 48.16-17: «Πᾶν τὸ χρόνῳ μετρούμενον ἢ κατὰ τὴν οὐσίαν ἢ κατὰ τὴν ἐνέργειαν γένεσις ἐστὶ ταύτη, ἢ μετρεῖται κατὰ χρόνον».

7. *Ἐνθ. ἀνωτ.* 50, 18-20.

8. Βλ. *Ἐνθ. ἀνωτ.* 50, 48.20-22: «Εἰ γὰρ ταῦτόν κατὰ ἀριθμόν τὸ ἦν καὶ τὸ ἔσται, οὐδὲν ὑπὸ χρόνου πέπονθε πορευομένου καὶ αἰεὶ ἄλλο τὸ πρότερον ἔχοντος καὶ τὸ ὕστερον».

9. *Ἐνθ. ἀνωτ.* 50, 48.22-23.

ὥς μὴ αὐταρκες ἔχει κατὰ κάποιο τρόπο τὸ εἶναι στὸ μὴ εἶναι, ἀφοῦ ὅ,τι κατὰ τὴ βαθμιαία ἀνάπτυξή του γίνεται δὲν τὸ κατέχει, τουλάχιστον σὲ ἐνεργὸ κατάστασι, ἀπὸ πρὶν. Ὁλη αὐτὴ ἡ ἀναπτυξιακὴ δυναμικὴ καλεῖται γένεσι¹⁰. Ἐμμεσα καθίσταται προφανὲς ὅτι καὶ οἱ ἀλληλεπιδράσεις τῶν ὄντων ἢ τῶν πεδίων τῆς ὕλης θὰ προσδιορίζονται ἀπὸ τὶς μεταβολές ἢ τὶς μεταβλητὲς τοῦ χρόνου.

Οἱ διατυπωθεῖσες ἀπόψεις ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα, ὅτι κάθε αὐθυπόστατο, μὲ τὸ νὰ εἶναι ἀγέννητο καὶ αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ του, δὲν ὑπόκειται στὴ μετρητικὴ ιδιότητα τοῦ χρόνου. Ἡ γένεσι, ὥς διαδικασίᾳ ἀνάδυσης, νόμιμη ἐφαρμογὴ κατέχει μόνον γιὰ τὶς φυσικὲς ἐκεῖνες καταστάσεις ποὺ μετροῦνται ἀπὸ τὸ χρόνο¹¹. Κατὰ προέκτασι καὶ στὴν ὑπηρεσίᾳ τῆς στήριξης τῶν ὄντολογικῶν διατομῶν, κανένα ἀπὸ τὰ αὐθυπόστατα δὲν ἀποκτᾷ τὴν ὕπαρξή του μέσα στὶς χρονικὲς ἀναπτύξεις. «Οὐδὲν ἄρα τῶν αὐθυποστάτων ἐν χρόνῳ ὑφέστηκεν»¹². Ἐπομένως, τουλάχιστον μὲ τὰ ἔως τώρα δεδομένα ἀποκλείεται ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ περιοχὴ ὁποιαδήποτε μορφή ἐξέλιξης καὶ διατηρεῖται ἐκκρεμὲς τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὸ ἂν αἰτιολογεῖται ἡ συγκρότησή της ὑπὸ τοὺς ὅρους ἐνὸς στατικοῦ ὄντολογικοῦ προτύπου¹³, κάτι ποὺ φυσικὰ δὲν εἶναι χωρὶς συνέπειες γιὰ τὸ ζήτημα τῆς συνάντησις τοῦ ὑπερ-ἐμπειρικοῦ μὲ τὸ ἐμπειρικό.

Ἀμέσως μετὰ ὁ Πρόκλος ἐξετάζει τὴ σχέσι τοῦ χρόνου μὲ τὸν αἰῶνα. Προωθώντας τὶς προηγούμενες σκέψεις του παρατηρεῖ ὅτι κάθε τι ποὺ εἶναι αἰώνιο ἔχει τὴν οὐσία του ὅλη συγκεντρωμένη συγχρόνως καὶ δὲν ὑφίσταται καμία ὑποστατικὴ ἐξέλιξι, ὑπὸ τὴν ἐννοια ὅτι δὲν γίνεται κάτι ποὺ πρὶν δὲν ἦταν. Ἔτσι, δὲν ὑπόκειται σὲ ποσοτικὲς αὐξομειώσεις, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διατηρεῖται χωρὶς τροπὲς ἡ μεταφυσικὴ σταθερότητα¹⁴. Ἐχει, λοιπόν,

10. Βλ. *ἐνθ. ἀνωτ.* 50, 48.23-30: «...οὐχ ἅμα ἄρα ὅλον ἐστίν, ἐν τῷ σκιδναμένῳ τῆς χρονικῆς παρατάσεως ὄν, καὶ συνεκτεινόμενον...»

11. Βλ. *ἐνθ. ἀνωτ.* 51, 50.4-5: «γένεσις γὰρ περὶ τὴν ὑπὸ χρόνου μετρομένην φύσιν ἐστίν».

12. *ἐνθ. ἀνωτ.* 51, 50.5-6. Βλ. J. TROUILLARD, *Procession néoplatonicienne et création judéo-chrétienne, Néoplatonisme*, Paris 1981, 16-22.

13. Ὁ E.R. DODDS, στὸ *Proclus, The elements of Theology*, σχολιάζοντας τὶς παρατιθέμενες ἐδῶ ἀπόψεις τοῦ Πρόκλου, σημειώνει: «Τὸ αὐθυπόστατο εἶναι χωρὶς ἀρχὴ καὶ τέλος στὸ χρόνο. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἐξαιρεῖ τὴν πιθανότητα νὰ ἔχει μιὰ χρονικὴ ἱστορία— διαφορετικὰ ἢ ἀνθρώπινη ψυχὴ ἢ ὁποία εἰσέρχεται σὲ χρονοσειρὲς δὲ θὰ εἶναι αὐθυπόστατη καὶ ἡ ἀπόδειξι τῆς ἀθανασίας θὰ χαθεῖ. Σύμφωνα μὲ αὐτὰ ὁ Πρόκλος εἰσάγει ἐδῶ τὴ διάκρισι ἀνάμεσα στὴ χρονικὴ ὕπαρξι καὶ στὴ χρονικὴ δράσι. Ἡ ἐννοια τοῦ αὐθυποστάτου ἀποκλείει τὴν πρώτη ἀλλὰ ὄχι ἀπαραίτητα τὴ δεύτερη» (236-237).

14. Βλ. *Στοιχείωσις Θεολογικὴ* 52, 50.7-10: «Πᾶν τὸ αἰώνιον ὅλον ἅμα ἐστίν· εἴτε τὴν οὐσίαν ἔχει μόνον αἰώνιον, ὅλην ἅμα παροῦσαν αὐτὴν ἔχον, καὶ οὐ τὸ μὲν αὐτῆς ὑποστάν ἤδη, τὸ δὲ εἰσαῦθις ὑποστησόμενον, ὃ μήπω ἔστιν». J. TROUILLARD, *La procession du temps selon Proclus, Διοτίμα* 4 (1976), 104.

τῇ δυνατότητα νὰ ἐμφανίζεται μὲ μιὰ συγκεκριμένη ὄντολογικὴ παράσταση, τὴν ὁποία ἤδη κατέχει. «Ὅποσον εἶναι δύναται, τοσοῦτον ὅλον ἤδη κεκτημένον ἀνελαττώτως καὶ ἀνεπιτάτως»¹⁵. Ὁ φιλόσοφος σημειώνει, ἐπίσης, ὅτι τῇ συγκεκριμένη κατάστασι τῆς οὐσίας ἐνὸς —αἰωνίου— ὄντος παρακολουθεῖ καὶ ἡ ἐνέργειά του, ἡ ὁποία βρίσκεται συγκεντρωμένη καὶ κατέχει, συγκριτικὰ μὲ τὴν οὐσία, τὸ ἴδιο μέτρο τελειότητος. Καὶ ὅχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ ἡ ἐνέργεια παγιοῦται συνεχῶς σύμφωνα μὲ τὶς προϋποθέσεις τῆς οὐσίας χωρὶς νὰ κινεῖται ἢ νὰ μεταβαίνει¹⁶. Στὸ σημεῖο, ὅμως, αὐτὸ προκύπτει, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἓνα πρόβλημα ὄντογενετικῆς ὑφῆς, ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὶς συνέπειες ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναφυοῦν ἀπὸ τὴν παρουσία μιᾶς ἀκίνητης καὶ ἀμετάβατης ἐνέργειας. Ἐὰν ἰσχύει μιὰ τέτοια μορφή ἐνέργειας, καθίσταται προβληματικὸ τὸ νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ νὰ αἰτιολογηθεῖ ὅχι μόνον ἡ διαδικασία ἀλλὰ καὶ τὸ προϊόν τῆς παραγωγῆς. Δεχόμενοι, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, ὅτι ὁ Πρόκλος ἀντιμετωπίζει ἐδῶ τὰ πράγματα στὴ στατικὴ καὶ ἀπόλυτὴ κατάστασή τους καὶ διατομή τους καὶ ὅτι ἡ μέριμνά του ἐξαντλεῖται στὴν ὀριοθέτηση καὶ συγκεκριμενοποίηση τῶν πεδίων, ὁδηγούμεθα μαζί του καὶ πάλι στὸ συμπέρασμα, ὅτι στὴν περιοχὴ τῶν αἰωνίων ὄντων αἶρεται κάθε ἐξέλιξη, κυριαρχεῖ τὸ «ἐστί», ἀποκλείονται τὸ «ἦν» καὶ τὸ «ἔσται» καθὼς καὶ τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον τόσο ἀπὸ πλευρᾶς οὐσίας ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἐνεργείας¹⁷. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸν αἰῶνα ἢ γιὰ τὸ αἰεὶ ὄν, ποὺ εἶναι ἡ αἰτία κάθε αἰωνίου ὄντος καθὼς καὶ τοῦ ὅτι ἡ οὐσία καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ ἀναλλοίωτου αὐτοῦ ὄντος παρίστανται συγχρόνως στὸ ἐσωτερικὸ του. «Τοῦ ὅλοις εἶναι ὁ αἰὼν αἴτιος, εἴπερ πᾶν τὸ αἰώνιον ἢ κατ' οὐσίαν ἢ κατ' ἐνέργειαν ὅλην ἅμα τὴν οὐσίαν ἢ τὴν ἐνέργειαν ἔχει παροῦσαν αὐτῷ»¹⁸.

Στὴ συνέχεια, ὁ νεοπλατωνικὸς στοχαστὴς χρησιμοποιεῖ τὸ τριαδικὸ διαλεκτικὸ σχῆμα τοῦ περὶ παραγωγῆς: ἀμέθεκτον-μεθεκτόν-μετέχον¹⁹. Ἐφαρμόζοντας, λοιπόν, τὶς ἱεραρχίες καὶ τὶς διαδοχὲς ποὺ ὀρίζει τὸ σχῆμα αὐτὸ σημειώνει ὅτι ὁ καθαυτὸ αἰὼν εἶναι ἀμέθεκτος, ὁ αἰὼν ποὺ —ὡς γενικὴ ἐπιθετικὴ κατηγορία— βρίσκεται σὲ κάθε αἰώνιο ὄν εἶναι μετεχόμενος καὶ τὸ ἴδιο τὸ αἰώνιο ὄν —ὡς συγκεκριμένο καὶ ὀριοθετημένο— εἶναι τὸ

15. Στοιχείωσις θεολογικὴ 52, 50.10-11.

16. Βλ. ἔνθ. ἀνωτ. 52, 50.11-14.

17. Βλ. ἔνθ. ἀνωτ. 52, 50.15-20: «...τὸ εἶναι μόνον ὃ ἐστίν, ὅλον ἅμα ἐστὶν ἕκαστον ὃ ἐστί. Τὸ δὲ αὐτὸ καὶ ἐπὶ τοῦ ἐνεργεῖν».

18. Ἐνθ. ἀνωτ. 52, 50.21-23. Στὰ σχόλιά του ὁ E.R. DODDS ἀναφέρει τὶς πλατωνικὲς καὶ τὶς ἀριστοτελικὲς πηγὲς τῶν θεωριῶν τοῦ Πρόκλου περὶ αἰώνιας οὐσίας καὶ αἰώνιας ἐνέργειας ἀντιστοίχως (*Proclus, The elements...* 227-228).

19. Βλ. Στοιχείωσις θεολογικὴ 23-24, 26.22-28.20.

μετέχον. Κατὰ ανάλογο τρόπο, τὶς ἴδιες σχέσεις ἐντοπίζει καὶ στὴν περιοχὴ τῶν ὑποκειμένων στὸ χρόνο. Ἔτσι, «καὶ τὸ ἔγχρονον ἄλλο (μετέχον γάρ), καὶ ὁ ἐν τούτῳ χρόνος ἄλλος (μετεχόμενος γάρ), καὶ ὁ πρὸ τούτου χρόνος, ἀμέθεκτος ὢν»²⁰. Τόσο ὁ ἀμέθεκτος αἰὼν ὅσο καὶ ὁ ἀμέθεκτος χρόνος βρίσκονται παντοῦ καὶ σὲ ὅλα —προφανῶς στὰ συγγενή τους κατώτερα— χωρὶς νὰ ἀλλοιώνουν τὸ εἶναι τους. Ἀπὸ τὴν πλευρά τους, τὰ μετεχόμενα, ὡς δευτερογενὴ ἀρχέτυπα, βρίσκονται μόνον σ' ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μετέχονται, πράγμα ποὺ ὁδηγεῖ στὴ σκέψη, ὅτι ἐδῶ ἀναπτύσσονται ἐξειδικευμένες περιπτώσεις τῆς σχέσης ἐν-πλῆθος, ὑπὸ τῇ μορφῇ τῆς ἀπορροῆς ἢ τῆς ἐμμένειας ἐνὸς ιδιώματος —ἢ ἐνὸς ἰδιαιτέρου συμπλέγματος ιδιωμάτων— σὲ μιὰ σειρὰ ὁμοειδῶν ὄντων ἢ καταστάσεων. Καὶ αὐτὸ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη θέση τοῦ Πρόκλου, ὅτι τὰ αἰώνια καὶ τὰ ἔγχρονα εἶναι πολλὰ καὶ σ' αὐτὰ βρίσκονται ἀντιστοίχως κατὰ μέθεξιν ὁ ἀναπτυχθεὶς ἢ ἀναπτυσσόμενος αἰὼν καὶ ὁ διηρημένος χρόνος. Ὁ ἀδιαίρετος αἰὼν ὡς αἰὼν αἰώνων καὶ ὁ ἓνας χρόνος ὡς χρόνος χρόνων ἀποτελοῦν τὶς παραγωγικὰς —καὶ διηνεκῶς τροφοδοτικὰς— αἰτίες τῶν ἀντίστοιχων τους μετεχομένων²¹. Προφανὲς καθίσταται ὅτι πρόβλημα προκύπτει ἀπὸ

20. Ἐνθ. ἀνωτ. 53, 50.26-52.1.

21. Ἐνθ. ἀνωτ. 53, 52.1-7. Βλ. ἐπίσης J. TROUILLARD, *La procession du temps...* 104-105. Ὁ E.R. DODDS σημειώνει: «Ὁ χρόνος καὶ ὁ αἰὼν δὲ χρησιμοποιοῦνται ὡς τρόποι τοῦ πνεύματος ἀλλὰ ὡς ἀνεξάρτητες ἀρχές, οἱ ὁποῖες ἔχουν ὅπως οἱ ἄλλες πνευματικὲς οὐσίαι καὶ οἱ δύο μίᾳ ἐμμενῇ καὶ μίᾳ ὑπερβατικῇ ὑπαρξί. Σ' αὐτὸ ὁ Πρόκλος ἐγκαταλείπει τὴ νηφάλια διεισδυτικὴ ἀνάλυση τοῦ Πλωτίνου, ποὺ θεωρεῖ τὸν αἰῶνα ὡς μίᾳ διάθεση τοῦ πραγματικοῦ καὶ τὸ χρόνο ὡς μίᾳ τυπικὴ πλευρὰ τῆς δραστηριότητος τῆς ψυχῆς. Αὐτὴ ἡ ἄτυχη ἀνάπτυξη μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλὰ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀπλοϊκῆς κριτικῆς, ποὺ ταιριάζει στὸν ἴδιο τύπο σὲ ὅλες τὶς ἐννοιες ἀδιάκριτα. Ἀλλὰ ὑποπεύομαι ὅτι ὁ Πρόκλος εἶχε μίᾳ εἰδικὴ αἰτία γιὰ νὰ δώσει ὑπόσταση στὸν αἰῶνα καὶ στὸ χρόνο, δηλ. ἡ σημασία του στὴ μεταγενέστερη ἐλληνιστικὴ κουλτούρα καὶ στὴ σύγχρονη μαγεία» (*Proclus, The elements...* 228). Ὁ J. TROUILLARD στὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ πιὸ μετριοπαθὲς καὶ ἀντιμετωπίζει ὑπὸ μιὰ ἄλλη ὀπτικὴ τὴ διαφοροποίηση τοῦ Πρόκλου. Παρατηρεῖ, λοιπόν, τὰ ἑξῆς: «Ὁ Πρόκλος συγκρατεῖ τὴν καλύτερη ὄψη τοῦ πλωτινείου χρόνου, συμφώνως πρὸς τὴν ἴδια τὴν τάση του, ποὺ τὸν φέρει στὸ νὰ ἀνατιμᾷ τὰ κατώτερα ἐπίπεδα τῆς προόδου, περιλαμβάνοντας ἐκεῖ τὴν ὕλη, καὶ γιὰ νὰ βλέπει ἐκεῖ λιγότερο τὶς περιπτώσεις τῆς πτώσης ἀπ' ὅ,τι τῆς ἀνακαίνισης. Ὁ χρόνος δὲν εἶναι μόνον μίᾳ χαλάρωση ἀλλὰ ἓνας ρυθμός. Δὲν εἶναι οὐσιαστικὰ ἓνα ἀπεριόριστο γλίστρημα, ἀλλὰ μίᾳ ἀνάκτηση αὐτῆς τῆς ἀφθονίας μὲ τὴν ἀριθμοῦσα δύναμη ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν αἰῶνα. Δὲν εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα μίᾳ κίνηση, ἀλλὰ τὸ ἀκίνητο μέτρο ποὺ ἐπιβάλλει μίᾳ τάξιν στὴν κίνηση». (*La procession du temps...* 110). Ἡ ἄποψή μας εἶναι ὅτι πιὸ κοντὰ στὶς θέσεις τοῦ Πρόκλου βρίσκεται ἡ θέσις τοῦ J. Trouillard. Οἱ τάσεις ἔχουν ἀλλάξει ἀρκετὰ κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο ποὺ ἔχει διανυθεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλωτίνου ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Πρόκλου καὶ ἡ ὕλη ἔχει ἀνατιμηθεῖ ἐντυπωσιακὰ στὴν κλίμακα τῶν ἀξιῶν. Εἶναι προφανές, ὥστόσο, ὅτι τὸ ὅλο θέμα θὰ ἀντιμετωπίζεται συστηματικὰ καὶ στὸ πλαίσιο τῶν ἀναγκαίων ὄντολογικῶν καὶ κοσμολογικῶν συναφειῶν στὰ σχόλια τοῦ Πρόκλου στὸν πλατωνικὸ *Τίμαιον*.

τὴν ἄποψη, ὅτι ὑπάρχει ἓνας χρόνος ποὺ εἶναι ἀμέθεκτος. Ἀναφύονται, λοιπόν, ἐρωτήματα τῆς μορφῆς: ποῦ βρίσκεται ἡ καθαυτὸ θέση τοῦ χρόνου αὐτοῦ; ποιά εἶναι ἡ σχέση του μὲ τὶς διάφορες μορφές τῶν αἰωνίων ὄντων ἢ μὲ τὸν ἴδιο τὸν αἰώνα; Κατὰ τὴ γνώμη μας, εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἐννοεῖ ὁ Πρόκλος ὅτι ὑπάρχει ἓνα μεταφυσικὸ ἀρχέτυπο τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ἐν ἐξελίξει χρόνου, τὸ ὁποῖο διατηρεῖ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ αἰῶνος. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ μιὰ αὐτοανάπτυξη, στὸ πλαίσιο μιᾶς οἰονεῖ ἐσωτερικῆς διαλεκτικῆς, μιᾶς πλευρᾶς τοῦ αἰῶνος, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἀποστολὴ νὰ θέσει σὲ ἐνέργεια διαδικασίες. Ὑπὸ τὴν ὀπτικὴ αὐτὴ, τὸ κοσμικὸ σύστημα θὰ ἀποκτήσει μεταφυσικὴ αἰτιολόγηση καὶ θεμελίωση καὶ θὰ ἀναπτύσσει τὶς πρῶτες καταστάσεις του στοὺς κόλπους τοῦ θείου εἶναι. Ἐπίσης, θὰ μπορούσαμε νὰ διατηρήσουμε στὴ συλλογιστικὴ μας σὲ ἰσχὺ τὸ ἐνδεχόμενο, ὅτι ἐδῶ ἐννοεῖται τὸ ἀέναο τῆς χρονικῆς ἀνάπτυξης, στοιχεῖο ποὺ μεταφέρει φυσικὰ τὸν παραπάνω προβληματισμὸ σὲ ἄλλα ἐπίπεδα διηνεκότητος. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ ἐξέλιξις τοῦ, ἀενάως τροφοδοτούμενου ἀπὸ τοὺς ἀνεξάντλητους μεταφυσικοὺς πυρῆνες, ἐμπειρικοῦ κόσμου θὰ εἶναι τὸ μόνιμωσ σταθερὸ δεδομένο, κάτι ποὺ σημαίνει ὅτι τὰ πάντα θὰ λειτουργοῦν καὶ θὰ σχηματίζονται ὡς ἓνα δυναμοκρατικὸ συνεχὲς ἐξαρτώμενο ἀπὸ σταθμητοὺς καὶ ἴσως ἀπὸ ἀστάθμητους παράγοντες.

Ἡ διαφορὰ, ὡστόσο, ἀνάμεσα στὸν αἰῶνα καὶ στὸ χρόνο παραμένει. Κατὰ τὸν Πρόκλο, ὁ αἰὼν ἀντανακλᾷ τὴν ὀλικότητα, ἐνῶ ὁ χρόνος τὴ διατομή, ἰδιαιτερότητα ποὺ ἐφαρμόζεται στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ καθένας σχετίζεται μὲ τὰ ὄντα —ἢ τὶς καταστάσεις— ποὺ ὑπόκεινται στὶς διαδικασίες του²². Ἡ σχέση αὐτὴ ἐφαρμόζεται σὲ κάθε διάστασις τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ὄντων, τόσο στὸ γεγονὸς τῆς ἀνάδυσής τους στὸ εἶναι καὶ τῆς σχηματοποίησής τους ὅσο καὶ στὶς μορφές ἔκφρασις καὶ λειτουργίας τους. «Πᾶς αἰὼν μέτρον ἐστὶ τῶν αἰωνίων, καὶ πᾶς χρόνος τῶν ἐν χρόνῳ· καὶ δύο ταῦτα μέτρα μόνον ἐστὶν ἐν τοῖς οὖσι τῆς ζωῆς καὶ τῆς κινήσεως»²³. Ἀξιωματικὸν εἶναι ὅτι ἐδῶ γίνεται ἀναφορὰ σὲ κίνησις, στοιχεῖο πού, ἂν δὲν ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξιν τῆς παραμέτρου τῆς μεταβατικότητος στὸ ἐσωτε-

22. Βλ. *Στοιχείωσις θεολογική* 54, 52.11-14.

23. *Ἐνθ. ἀνωτ.* 54, 52.8-10. Ὁ E.R. DODDS σημειώνει: «Ὁ παραδοσιακὸς ἀκαδημαϊκὸς ὀρισμὸς τοῦ χρόνου ἦταν τὸ μέτρον τῆς κινήσεως. Ἡ περιγραφὴ ἐλέγχθηκε ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Πλωτίνου, τοῦ ὁποίου ἡ θεμελιώδης ἀντίρρηση πρὸς τὸ περιεχόμενό της ἦταν πῶς μᾶς ἀναφέρει σὲ τί χρησιμοποιεῖται ὁ χρόνος χωρὶς νὰ μᾶς φέρει πλησιέστερα στὴν κατανόησιν τοῦ τί εἶναι ὁ χρόνος. Ἀλλὰ ἐξυπηρετεῖ τὸν Πρόκλο ὡς ἓνας τρόπος νὰ τονίσει τὴν πραγματικότητα τοῦ χρόνου ὡς κάτι ἀνεξάρτητο καὶ ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του, ἐνάντια στὴν ἄποψιν τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ ὁποία τὸν καθιστοῦσε ἓνα πάθος κινήσεως καὶ ἓνα ἀριθμητόν, κάτι ποὺ ὑπολογίζεται ἢ μετρεῖται ἀπὸ μόνον του» (*Proclus, The elements...* 229).

ρικό του μεταφυσικού χώρου, τουλάχιστον αποκλείει τη στατικότητα του και την οντολογική άκαμψία και στερεοτυπία του. Έτσι, περιορίζεται αίσθητά ή προβληματική που αναπτύχθηκε πιο πάνω περί μεταφυσικής ακινησίας και έρχεται στο προσκήνιο ή έννοια του δυναμοκρατικού συστήματος και των οίονει αναγκαίων σχηματοποιήσεων. Έξάλλου, σε άλλα κείμενά του ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος παρουσιάζει —και μάλιστα με εκπλήσσουν γεωμετρική συστηματικότητα— μια έν εξελίξει εικόνα του μεταφυσικού κόσμου, έστω και αν ή εξέλιξη αυτή αναπτύσσεται σε συγκεκριμένα όρια και υπακούει σ' έναν αυστηρά προδιαγεγραμμένο ντετερμινισμό²⁴. Η ανθρώπινη συνείδηση αναζητά έναγωνίως τη λύτρωσή της στον έντοπισμό και στην αποκωδικοποίηση των θείων πηγών του αίσθητου κόσμου που την περιβάλλει.

Έξειδικεύοντας περισσότερο την αναφορά του ο Πρόκλος στη διαφορά ανάμεσα στον αιώνα και στο χρόνο, παρατηρεί ότι δυνάμει των αρχών περί προόδου και περί όμοιότητος²⁵ είναι αδύνατον να συνάπτονται τα αιώνια με όσα γίνονται —πραγματοποιούν δηλ. το γεγονός της ύπαρξής τους— σ' ένα μέρος της χρονικής εξέλιξης. Και τουτό συμβαίνει, διότι τα πρώτα έχουν το χαρακτήρα του όντος και πάντοτε ύφίστανται ως τέτοια, ενώ τα δεύτερα υπόκεινται στο γίγνεσθαι μιās μερικής στιγμής του χρόνου και δέν υπάρχουν, τελούντα τον κύκλο της ανάπτυξής τους, διηνεκώς. Το οντολογικό, έπομένως, κενό είναι δεδομένο²⁶. Προκειμένου να καλύψει ο φιλόσοφος το κενό αυτό, θέτει, ακολουθώντας την προσφιλή μέθοδό του, ζήτημα ένδιαμέσων ή διαμεσολαβήσεων, μεταβατικών δηλ. καταστάσεων περιεχουσών στοιχεΐα και από τους δύο μη συναπτόμενους όρους²⁷. Επιλέγοντας μια μετριοπαθή λύση παρατηρεί, καταρχάς, ότι ανάμεσα στον αιώνα και στο χρόνο πρέπει να παρεμβάλλεται ή αυτό που πάντοτε γίνεται ή αυτό που κάποτε είναι. Και αυτό θα είναι εκείνο που κάποτε δέν είναι όντως όν ή αυτό που κάποτε είναι όντως όν. Σημειώνει, όμως, άμέσως ότι κάτι τέτοιο δέν μπορεί να συμβαίνει για δύο λόγους. Πρώτον, διότι οντολογικά και λογικά αποκλείεται να έχουμε την περίπτωση να είναι κάτι όντως όν μόνο σε κάποια περίοδο και, δεύτερον, διότι είσηγούμεθα την ταύτιση αυτού που κάποτε είναι όντως όν με το γινόμενο. Κατά συνέπεια, ένδιάμεση κατά-

24. Βλ. ένδεικτικά, *Περί της κατά Πλάτωνα θεολογίας* II, 61.11-73.23.

25. Βλ. *Στοιχείωσις θεολογική* 28, 32.10-34.2: «Πάν το παράγον τα όμοια πρός έαυτο πρό των άνομοίων ύφίστησιν...»

26. Βλ. *ένθ. άνωτ.* 55, 52.17-21: «...τοΐς δέ αιώνιους συνάπτειν τα έν μέρει χρόνου γινόμενα αδύνατον (και γάρ ως γινόμενα εκείνων όντων και ως ποτέ των άεί ύφεστηκότων διέστηκε)».

27. Βλ. *Περί της κατά Πλάτωνα θεολογίας* IV, 5.6-13.8.

σταση δὲν εἶναι φυσικὸ νὰ ἀποτελεῖ ἓνα τέτοιο ὄν, διότι θέτει σὲ ἀποκλεισμό τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πρώτου ἀκραίου ὅρου, δηλ. τοῦ αἰῶνα, ὅποτε θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητήσουμε ἐκ νέου κάποια ἄλλη διαμεσολαβητική πραγματικότητα. Θὰ παρεμβάλλεται, λοιπόν, αὐτὸ ποὺ πάντα γίνεται, συνδεόμενο διὰ τοῦ γίγνεσθαι μὲ τὰ κατώτερα ἐπίπεδα τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ μιμούμενο μὲ τὴν αἰδιότητα τῆς κίνησής του τὴν αἰώνια φύση. «Λείπεται ἄρα τὸ αἰεὶ γινόμενον εἶναι τὸ μέσον ἀμφοῖν, τῷ μὲν γίγνεσθαι συνάπτον τοῖς χείροσι, τῷ δὲ αἰεὶ μιμούμενον τὴν αἰώνιον φύσιν»²⁸. Ὑπάρχουν, ἐπομένως, δύο κατηγοριῶν αἰδιότητες: ἡ αἰώνια καὶ σταθερὴ —ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀναλλοίωτη οὐσία—, ἡ χρονικὴ καὶ γινόμενη— ποὺ ἀποτελεῖ ἔκφραση διαιδικασιῶν. Εἶναι προφανές, πάντως, ὅτι ἡ δεύτερη εἶναι συγγενέστερη ὄντολογικὰ μὲ τὸ χῶρο τοῦ ἐμπειρικοῦ γίγνεσθαι καὶ ὄχι μὲ τὴν πρώτη αἰδιότητα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ μόνον τὴ διάρκεια. Ὁ Πρόκλος προσθέτει ὅτι ἡ πρώτη ἔχει συναθροισμένα ὅλα τὰ ὄντολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σὲ μιὰ συμπαγὴ ἐνότητα, ἐνῶ ἡ δεύτερη διαχέεται καὶ ἐξαπλώνεται σύμφωνα μὲ τὴ χρονικὴ παράταση. Παράλληλα, ὅτι ἡ πρώτη, μὲ τὸ νὰ συνοψίζει τὴν ὁλικότητα, κατέχει τὸ ἰδίωμα τοῦ καθαυτοῦ, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀποτελεῖται ἀπὸ μέρη, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίσκεται ξεχωριστὰ —παρὰ τὴ λειτουργικὴ ἢ ὀργανικὴ συνάφειά του μὲ τὰ ἄλλα— σύμφωνα μὲ τὴ διαδοχὴ ἀπὸ τὸ πρότερον στὸ ὕστερον²⁹. Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι ὁ χρόνος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀρχετυπικὲς καὶ τὶς μεταφυσικὲς προϋποθέσεις του, βεβαιώνει, μὲ τὶς κατὰ τὰ φαινόμενα μὴ ἀντιστρεπτὲς κινήσεις του, πὼς ὁ αἰσθητὸς κόσμος βρίσκεται σὲ μιὰ διαδικασία ἀέναης ἀνάπτυξης, ἀποκλείοντας ἔτσι κάθε ἐκδοχὴ ἀδρανειακοῦ συστήματος. Τὴν ἄποψη αὕτη ἐνισχύει ὁ Πρόκλος σὲ ἄλλη θεματικὴ συνάφεια, ὅπου τονίζει ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἄπειρος. «Πεπερασμένη γὰρ οὐσα (sc. ἡ τῆς γενέσεως δύναμις), ἐν τῷ ἀπείρῳ χρόνῳ παύσεται»³⁰. Σημειωτέον, ἐπίσης, ὅτι ἡ διηνεκότητα τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἐξέλιξης τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας ἀποτελεῖ ἓνα λογικὸ καὶ ἀμετακίνητο ἐπιχείρημα στὴν προσπάθεια νὰ ὑποστηριχθεῖ πειστικὰ ἡ αἰδιότητα τῶν μεταφυσικῶν στοιχείων καὶ καταστάσεων. Ἐφόσον δηλ. τὸ αἰτιατὸ ἀενάως σχηματοποιεῖται, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ διατηρεῖται καὶ ἡ τροφοδότις αἰτία του σὲ ἐτοιμότητα παρουσίας καὶ προσφορᾶς.

28. Στοιχείωσις θεολογικὴ 55, 52.26-28. Κατὰ τὸν E.R. DODDS: «Ὁ σκοπὸς τῆς παρούσας πρότασης εἶναι νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἀπαραίτητη ὑπαρξὴ μιᾶς τάξης πραγμάτων ποὺ ἔχουν τέτοια αἰδιότητα καὶ νὰ τὴ διαχωρίσῃ ἀπὸ τὸν καθαυτὸ αἰῶνα, ποὺ ἀνήκει μόνο στίς αὔλες ἀρχές» (*Proclus, The elements...* 229).

29. Βλ. Στοιχείωσις θεολογικὴ 55, 52.30-54.3.

30. Ἐνθ. ἀνωτ. 85, 78.14-15.

Στὸ πρόβλημα γιὰ τὰ ἐνδιάμεσα ἐπανέρχεται καὶ στὴ συνέχεια ὁ νεο-πλατωνικὸς στοχαστής, ἐκκινώντας καὶ πάλι ἀπὸ τὸ δεδομένο ὅτι ὁ αἰὼν εἶναι ὄντολογικὰ ἀνώτερος τοῦ χρόνου. Παρατηρεῖ, καταρχάς, ὅτι ὅποιο —γιγνόμενο— περιβάλλεται κατὰ τὴν οὐσία του ἀπὸ τὸ χρόνο καθίσταται ἔγχρονο στὸ σύνολο τῶν δραστηριοτήτων του³¹. Αὐτὴ ἡ κατάστασή του δὲν εἶναι μόνον κάτι τὸ ὑστερογενές, ἀλλὰ ὑφίσταται καὶ ὡς πρὸς τὶς προδιαγραφές της, παράμετρος ποὺ στηρίζεται στὸ ὅτι ἤδη τοῦ ἔχει παρασχεθεῖ ἡ ἐνέργεια ὑπὸ τὸ ἔγχρονο ἰδίωμα. «Πολλῷ γὰρ πρότερον τοῦτο καὶ τὴν ἐνέργειαν ἔγχρονον ἔλαχε»³². Ἐδῶ κρίνουμε σκόπιμο νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ἡ πρόσληψη αὐτὴ δὲν ὑπονοεῖ προτεραιότητα τῆς ἐνέργειας ἀπέναντι στὴν οὐσία ἐπὶ τοῦ ἰδίου ὄντολογικοῦ πεδίου, ἀλλὰ τὴν προτεραιότητα τῆς παροχῆς ὡς ἐνέργειας ἀπέναντι στὴν ὑστερογενῶς διαμορφούμενη νέα οὐσία. Αὐτὲς οἱ ἐξαρτήσεις, μάλιστα, εἶναι δυνατόν νὰ ἐμφανίζονται μὲ τὸν τρόπο τῆς διαδοχικῆς ἐπαναληπτικότητας τῆς κυριότητας καὶ τοῦ προτερόχρονου ποὺ θὰ κατέχει ὁ ἓνας ὅρος ἀπέναντι στὸν ἄλλον. Ἀνεξάρτητα, πάντως, ἀπὸ τὸ τί τεκταίνεται στὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας, ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἐνδιάμεσου ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ ὅτι ὅποιο εἶναι σὲ ὅλα ἔγχρονο εἶναι ὁλοκληρωτικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι σὲ ὅλα αἰώνιο. Ἐὰν δὲν ὑπάρξει ἐνδιάμεσο, τότε ἀναπτύσσεται ἡ χασματικὴ ὄντολογικὴ ἀσυμβατότητα, ποὺ καθιστᾷ ἀνενεργὸ ὅποιαδήποτε προοπτικὴ παραγωγικῆς δραστηριοποίησης. Ὑπὸ αὐτὴ τὴ δέσμευση καὶ διατηρουμένων τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ κάθε ἀκραίου ὅρου, ὁ Πρόκλος παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἐνδιάμεσο μπορεῖ νὰ εἶναι κατὰ τὴν οὐσία του αἰώνιο καὶ κατὰ τὴν ἐνέργειά του ἔγχρονο. Τὴν ἀντίστροφη κατηγοριοποίηση τὴν ἀπορρίπτει, διότι θὰ ὀδηγοῦσε στὸ νὰ εἶναι ἡ ἐνέργεια ὄντολογικὰ ἀνώτερη ἀπὸ τὴν οὐσία³³. Ἱεραρχούμενα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὰ πράγματα ἐπιτελοῦν τὴ συνάντηση τοῦ αἰώνιου μὲ τὸ χρονικὸ καὶ τοῦ μεταφυσικοῦ μὲ τὸ αἰσθητὸ χωρὶς προβλήματα καὶ χωρὶς νὰ θέτουν σὲ κίνδυνον καὶ ἐπαναπροσδιορισμὸ τὰ παραδοσιακὰ ὄντολογικὰ status καὶ τὴ συνακόλουθὴ τους κλίμακα ἀξιῶν. Ἀκολουθῶς, ὁ φιλόσοφος θέτει τὸ ζήτημα σχετικὰ μὲ τὸ ποιὲς δυνατότητες καὶ προϋποθέσεις ὑφίστανται ὥστε νὰ μετέχονται ὁ αἰὼν καὶ ὁ χρόνος. Σημειώνει, λοιπόν, —ἐφαρμόζοντας πλέον ὡς ἰσχύουσα τὴν περίπτωση τῶν ἐνδιαμέσων— ὅτι, ἐὰν τὸ ἴδιο ὄν

31. Βλ. *ἔνθ. ἀνωτ.* 106, 94.24-25: «Τὸ γὰρ τὴν οὐσίαν ἔχον ὑπὸ χρόνου περιεχομένην κατὰ πάντα ἐστὶν ἔγχρονον».

32. *ἔνθ. ἀνωτ.* 106, 94.25-26.

33. Βλ. *ἔνθ. ἀνωτ.* 106, 94.26-31: «...ἢ οὖν τῇ οὐσίᾳ αἰώνιον, τῇ ἐνεργείᾳ δὲ ἔγχρονον τὸ μέσον, ἢ ἀνάπαλιν. Ἀλλὰ τοῦτο ἀδύνατον· ἔσται γὰρ τῆς οὐσίας ἡ ἐνέργεια κρείττων. Λεῖπεται δὲ ἢ ἄλλο ὅτι τὸ μέσον».

μετέχει τόσο στο χρόνο όσο και στον αιώνα, αυτό γίνεται όχι από το ίδιο στοιχείο του. Θα είναι, επομένως, ταυτόχρονα και ὄν και γένεση, αλλά φυσικά όχι υπό την έννοια του συμφυρμού, αποκλεισμός που εξασφαλίζει και μιὰ ἐσωτερική ἱεραρχία ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα του. Σύμφωνα με αὐτά, ἡ γένεση, με τὸ νὰ ἔχει τὴν οὐσία ἔγχρονη, συνάπτεται ὄντολογικὰ με αὐτὸ που κατὰ κάποιο τρόπο ἐπικοινωνεῖ με τὸ ὄν καὶ κατὰ κάποιο τρόπο με τὴν ἴδια τὴ γένεση, συνδυαστική συνάφεια που ὀφείλεται στὸ ὅτι μετέχει ταυτόχρονα καὶ στὸν αἰῶνα καὶ στὸ χρόνο³⁴. Οἱ διατυπωθεῖσες ἀντιστοιχίες καὶ σχέσεις καθιστοῦν προφανές ὅτι ὁ μερισμός ὡς τρόπος ἀνάπτυξης ἔχει σχέση ἀποκλειστικὰ με τὸ χρόνο. Ἔτσι, «πᾶν γὰρ τὸ ὁπωσοῦν μεριστὸν ἢ κατὰ πλῆθος ἢ κατὰ μέγεθος ἢ κατὰ τὰς ἐνεργείας ἐστὶν μεριστὸν ἐν χρόνῳ φερομένας»³⁵. Ἡ παράμετρος τῶν διατομῶν δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύει στὴ μεταφυσική περιοχὴ, ὅπου κυριαρχοῦν, καὶ μάλιστα παρὰ τὶς διαφοροποιήσεις, ἡ συνεκτικότητα καὶ ἡ ἐνότητα.

Σ' ἐπόμενο σημεῖο ὁ Πρόκλος, καὶ ἐνῶ ἀναφέρεται στὸ περιεχόμενο καὶ στὶς ιδιότητες τοῦ Νοῦ, τοῦ τρίτου ὅρου τῆς περίφημης νεοπλατωνικῆς μεταφυσικῆς τριάδας: *Εἶναι-Ζωή-Νοῦς*³⁶, καὶ τῶν ἐπιμέρους ἀτομικῶν νοῶν, τονίζει ὅτι ὁποιο ὄν ὑπόκειται στὸ γίγνεσθαι καὶ ἔχει τὴν ἐνέργειά του σὲ κάποιο τμῆμα τοῦ χρόνου δὲν συνάπτεται με τὴν αἰωνιότητα τῆς ἐνέργειας. Καὶ ἐδῶ εἶναι ἀναγκαία ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν περὶ ἐνδιαμέσων, οἱ ὁποῖες, γιὰ νὰ ἰσχύσουν, ἀπαιτοῦν νὰ συμπεριφέρονται οἱ ἐνέργειες —ὡς πρὸς τὴν παράμετρο, φυσικά, τῆς διάρκειας— ὅπως καὶ οἱ οὐσίες. Ὑπὸ αὐτὸν τὸν ὅρο, καὶ στὸ χῶρο τῶν ἐνεργειῶν γεφυρώνεται τὸ ὄντολογικὸ χάσμα καὶ ἔτσι ἀνάμεσα σὲ ὅλη τὴν αἰώνια ἐνέργεια καὶ σὲ αὐτὴ που τελειοῦται σὲ κάποιο τμῆμα τοῦ χρόνου βρίσκεται αὐτὴ που φθάνει στὴν τελείωσή της μέσα σὲ ὅλο τὸ χρόνο³⁷. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἀναφορὰ σὲ αἰώνια ἐνέργεια ἰσχυροποιεῖ, ἔμμεσα, τὴν ἄποψη περὶ τοῦ ὅτι στὸ πλαίσιο τῆς μεταφυσικῆς περιοχῆς εἶναι δεδομένη ἡ κινητικότητα, ἔστω καὶ ὑπὸ τὴν ἐκδοχὴ τῆς πολυπυρηνικῆς ἀέναης τροφοδοτικῆς πηγῆς τῶν μορφῶν ἢ τῶν ἀνανεώσεων που ἐκάστοτε προσλαμβάνει ὁ κόσμος τῆς ἐμπειρίας.

Ἐπεξεργαζόμενος, ἀκολούθως, ὁ Πρόκλος τὰ σχετικὰ με τὴν *Ψυχὴν* —τὴν ὄντολογικὴ πραγματικότητα που ἀκολουθεῖ ἱεραρχικὰ τὴν τριάδα:

34. Βλ. *ἔνθ. ἀνωτ.* 107, 94.32-96.8.

35. Βλ. *ἔνθ. ἀνωτ.* 171, 150.3-4.

36. Βλ. *ἔνθ. ἀνωτ.* 101-103, 90.17-92.29. *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας* IV, 6.16-17.13. Ἐπίσης, P. HADOT, *Porphyre et Victorinus* I, Paris 1968, 213-246· 260-272. W. BEIERWALTES, *Proklos, Grundzüge seiner Metaphysik*, Frankfurt am Main 1979², 93-118.

37. Βλ. *Στοιχείωσις θεολογική* 175, 152.25-30.

Εἶναι, Ζωή, Νοῦς— καὶ τὶς ἐπιμέρους ἀτομικὲς ψυχές, ἐκκινεῖ τὶς παρατηρήσεις του καὶ πάλι ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ αὐθυπόστατο δὲν ὑπόκειται στοὺς ὅρους τοῦ χρόνου. Ἐπειδὴ ὅμως στὸ σύστημά του οἱ ψυχές κατέχουν μία ἐνδιάμεση θέση μεταξὺ τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς αἰσθητῆς περιοχῆς³⁸, γι' αὐτὸ ὑποστηρίζει ὅτι κατὰ τὴν οὐσία τους εἶναι αἰώνιες καὶ κατὰ τὴν ἐνέργειά τους χρονικές, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἰσχύσει καὶ ἐδῶ τὸ ἀντίστροφο. «Πᾶσα ἄρα ψυχὴ μεθεκτὴ τὴν μὲν οὐσίαν αἰώνιον ἔλαχε, τὴν δὲ ἐνέργειαν κατὰ χρόνον»³⁹. Συνεχίζοντας σημειώνει ὅτι, ἐὰν ἡ μεθεκτὴ ψυχὴ εἶναι αἰώνια, κατὰ τὴν ὑπαρξή της θὰ εἶναι ὄντως ὄν καὶ αἰεὶ ὄν. Στὴν περίπτωση, ὅμως, ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἐνέργειά της στὸ χρόνο, εἶναι γενητὴ, ὑπακούοντας στὶς —ἐπαναληπτικές— διαδοχὲς ἀπὸ τὸ πρότερον στὸ ὕστερον. Θεώμενη, λοιπόν, ὑπὸ αὐτὴ τὴ διττὴ ὀπτικὴ τῶν ἐπιπέδων παρουσίας καὶ λειτουργίας της, ἡ ψυχὴ θὰ εἶναι πρώτη ἀπὸ τὰ γενητά. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ μετὰ ἀρχίζει μιὰ σειρὰ γενητῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ὁλοκληρωτικὰ γενητὸ βρίσκεται σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὰ αἰώνια⁴⁰. Καὶ στὴν περίπτωση τῆς *Ψυχῆς* εἶναι σαφῆς ἡ ἀνατίμηση τοῦ μεταφυσικοῦ στὴν ὄντολογικὴ καὶ ἀξιολογικὴ κλίμακα, πράγμα ποὺ δὲν εἶναι ξένο πρὸς τὴν περιρρέουσα τάση τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ γιὰ μιὰ στροφὴ στὰ ἐσωτερικὰ ὑπαρξιακὰ ριζώματα τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ὁποῖα ἐκλαμβάνονται ὡς συνδεόμενα μὲ τὶς ὁποιες θεῖες καταβολές τῆς ψυχῆς του⁴¹.

Συσχετίζοντας, στὸ ἴδιο θεματικὸ πλαίσιο, ὁ φιλόσοφος τὸ χρόνο μὲ τὴν κίνηση παρουσιάζει καὶ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς παρεμβατικὲς ιδιότητες καὶ λειτουργίες του. Σημειώνει, λοιπόν, ὅτι ὁ χρόνος προσδιορίζει τὴν κίνηση μὲ κάθε τὶ τὸ μετρητικὸ, τὸ δηλωτικὸ ἐξέλιξης καὶ διαδοχῆς καὶ τὸ ἐκφραστικὸ συγκεκριμένων σχηματοποιήσεων. «Διότι μὲν γὰρ χρόνου μετέχει, μέτρου καὶ ὅρου μετείληφεν ἡ κίνησις, καὶ κατ' ἀριθμὸν πορεύεται· διότι δὲ αἰεὶ κινεῖται, καὶ τὸ αἰεὶ τοῦτο οὐκ αἰώνιον ἐστίν, ἀλλὰ χρονικόν, ἀνάγκη χρῆσθαι περιόδοις»⁴². Παράλληλα, παρουσιάζει τὴν κίνηση νὰ δηλώνει,

38. Βλ. *ἐνθ. ἀνωτ.* 184-211, 160.21-184.20. J. TROUILLARD, *L'Un et l'âme...* 27-67.

39. *Στοιχείωσις θεολογικὴ* 191, 166. 26-27. Κατὰ τὸν J. TROUILLARD: «Καθόσον ὁ χρόνος εἶναι προσδιορισμένος μ' ἓνα νοερὸ ἀριθμὸν, εἶναι προγενέστερος ἀπὸ τὴν ψυχὴν. Ὁ Πρόκλος λοιπὸν ἀμφισβητεῖ τὴν πλωτίνεια θέση, ὅτι ὁ χρόνος γεννᾶται μέσα στὴν ψυχὴ». (*La procession du temps...* 111).

40. Βλ. *Στοιχείωσις θεολογικὴ* 192, 168.11-19: «...εἰ δέ πη γενητὴ ἐστὶ πᾶσα ψυχὴ, κατ' ἐνέργειαν, πρώτη ἂν εἴη τῶν γενητῶν· τὸ γὰρ πάντῃ γενητὸν πορρωτέρω τῶν αἰωνίων».

41. Βλ. P. BOUANCÉ, *Théurgie et téléstique néoplatonicienne*, *Revue de l'histoire des religions* 147 (1955), 189-209.

42. *Στοιχείωσις θεολογικὴ* 198, 172.25-28. Πρόκειται γιὰ πεπερασμένες κινήσεις ἐνταγμένες στὴν αἰδιότητα τοῦ χρόνου. Οὐσιαστικά, ἡ ἀναφορὰ γίνεται σὲ περιοδικὲς κινήσεις, ἡ

κατὰ ἓναν ἀριστοτέλειο τρόπο, τῇ μεταβολῇ ἀπὸ μιᾶς κατάστασης σὲ μιᾶ ἄλλῃ, ἐνῶ τὰ ὄντα νὰ ὀρίζονται, ὡς ὑποκείμενα στὶς διαδικασίες ἀνάπτυξης καὶ τροπῆς, μὲ τὶς μετρητικὲς κατηγορίες τοῦ πλήθους καὶ τοῦ μεγέθους. «Ἡ μὲν γὰρ κίνησις μεταβολὴ τίς ἐστὶν ἀφ' ἐτέρων εἰς ἕτερα· τὰ δὲ ὄντα ὥριστα καὶ τοῖς πλήθεσι καὶ τοῖς μεγέθεσι»⁴³. Ὑπὸ τοὺς περιορισμοὺς αὐτοὺς, κάθε ψυχὴ ποὺ δραστηριοποιεῖται μέσα στὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας μετέχει στὸ χρόνο καὶ μετρεῖται ἀπὸ αὐτὸν μὲ περιόδους, μέτρηση ποὺ γιὰ τὸν Πρόκλο εἶναι ἀπαραίτητη καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάστασή της. «Πᾶσα ψυχὴ ἐγκόσμιος, κίνησιν ἔχουσα καὶ ἐνεργοῦσα κατὰ χρόνον, περιόδους τε τῶν κινήσεων ἔξει καὶ ἀποκαταστάσεις· πᾶσα γὰρ περίοδος τῶν αἰδίων ἀποκαταστατικὴ ἐστὶν»⁴⁴. Τὸ ἐδάφιο αὐτὸ μετακινεῖ τὸ ζήτημα ἀπὸ μιᾶ ἀπλῆ κοσμικὴ ἐξέλιξη στὸ πεδίο μιᾶς γενικότερης συμπεριφορᾶς καὶ σκοποθεσίας ἐσχατολογικοῦ τύπου. Ἔτσι, θὰ μπορούσαν νὰ τεθοῦν ἐρωτήματα τῆς μορφῆς: πρόκειται γιὰ μιᾶ ἀκραία ἀπαξίωση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ποὺ λειτουργεῖ ἀπλὰ ὡς μέσο καὶ ὄχι ὡς σκοπὸς ἢ, ἀντίθετα, γιὰ μιᾶ ἀνατίμησή του ὡς προϋποθετικοῦ καὶ συντελεστικοῦ ὄρου μιᾶς ὁλοκλήρωσης; Βρισκόμαστε ἀπέναντι σ' ἓναν ἐσχατολογικὸ παμψυχισμό; Ἔχουμε ἓναν προῖδεασμὸ μιᾶς μεταφυσικῆς θεμελίωσης τῆς φύσης ἐγελιανοῦ τύπου; Προβάλλονται οἱ πλατωνικὲς ἢ ἀκόμη καὶ οἱ ὠριγένειες ἐκδοχὲς περὶ ἀποκατάστασης τῶν ψυχῶν;

Ἐπεξεργαζόμενος τὸ θέμα πιὸ ἀναλυτικὰ ὁ Πρόκλος σημειώνει ὅτι, ἐφόσον οἱ κινήσεις ἐκφράζονται μὲ τό, μετέχον στὸ χρόνο, ζευγος: «πρότερον-ὑστερον», ὁ χρόνος θὰ ἀποτελεῖ αὐτὴ τὴν κατάσταση ποὺ θὰ μετρεῖ τὶς περιόδους τῶν ψυχῶν. Παρατηρεῖ, ὡστόσο, ὅτι, ἐὰν ἦσαν οἱ ἴδιες περίοδοι ἀδιάκριτα γιὰ ὅλες τὶς ψυχές, κατ' ἐπέκταση καὶ ὁ χρόνος θὰ ἀποτελοῦσε χωρὶς διατομές τὴ συνεχῶς ἴδια κατηγορία γιὰ ὅλες⁴⁵. Ἀνασκευάζοντας ἀμέσως αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ διατυπώνει μιᾶ νέα ὑπόθεση πού, κατὰ τὴν ἐκτίμησή του, ἀνήκει στὰ ὅρια τοῦ πραγματικοῦ. Συγκεκριμένα, ἐὰν οἱ ἀποκα-

καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες μὲ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἀνανεώνει —συντελοῦσα καὶ στὸ νὰ μὴ διακοπεῖ— ἢ αἰδιότητα μιᾶς καθολικῆς κίνησης, ποὺ φυσικὰ ἔχει τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐφηρμοσμένης παγκοσμιοτήτας. Βλ. E.R. DODDS, *Proclus, The elements...* 301.

43. *Στοιχείωσις θεολογικὴ* 198, 172.28-30. Ἡ περιοδικὴ ἐμφάνιση νέων κάθε φορὰ ὄντων ἢ ὄντικῶν σχηματισμῶν βεβαιώνει τὴν αἰδιότητα τῆς κίνησης, καί, ἔμμεσα, τῆς μεταφυσικῆς τροφοδότησης.

44. *Ἐνθ. ἀνωτ.* 199, 174.6-9. Θὰ διατηρήσουμε γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνὰ χεῖρας ἄρθρου τὴν ἀποψη τοῦ E.R. DODDS, ὅτι δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἀνθρώπινη ζωὴ ἀλλὰ γιὰ κύκλο ἐμπειρίας (*Proclus, The elements...* 302). Πιθανὸν νὰ ὑπονοεῖται ὅτι μὲ τὸν κύκλο αὐτὸν ἔχουμε, γιὰ κάθε ψυχικὴ περίπτωση, μιᾶ σειρὰ διαδοχικῶν ἐνσωματώσεων.

45. Βλ. *Στοιχείωσις θεολογικὴ* 200, 174.10-15.

ταστάσεις ἐμφανίζουν διαφορὲς μεταξύ τους, κάτι ἀνάλογο θὰ ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ χρόνου, ποὺ θὰ παρουσιάζεται διαφορετικὸς σὲ κάθε περίοδο καὶ ἀποκατάσταση. «Εἰ δὲ ἄλλαι ἄλλων ἀποκαταστάσεις, καὶ χρόνος περιοδικὸς ἄλλος ἄλλων καὶ ἀποκαταστατικός»⁴⁶. Εἶναι προφανὲς ὅτι βρισκόμαστε ἀπέναντι σὲ διαδοχικὴ παρουσία ἰδιαιτέρων ψυχῶν καὶ σὲ διαδοχικὴ ἐμφάνιση ἰδιαιτέρων χρονικῶν περιόδων, στὴν καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες τελεῖται μία ἰδιαίτερη διαδικασία. Αὐτὸ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη θέση τοῦ φιλοσόφου, ὅτι ἐκείνη ἡ ψυχὴ ποὺ πρώτη ἀπὸ τὶς ἄλλες μετῶνται μὲ τὸ χρόνο ὑφίσταται τὴ μετρητικὴ λειτουργία ὅλου τοῦ χρόνου, πράγμα ποὺ ἐπίσης σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς κοσμικῆς ἐξέλιξης συμπορεύονται ἡ πρώτη ψυχὴ καὶ ὁ χρόνος μὲ τὸ σύνολο τῶν στοιχείων τοῦ καὶ τῶν ἐν σπέρματι μελλοντικῶν παρουσιῶν τοῦ⁴⁷. Μὲ κάθε ἄνεση μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ πορεία ποὺ ἀντιμετωπίζεται ὑπὸ τὴν ὀπτικὴ μιᾶς ὀλικότητος ποὺ βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο τοῦ δυνάμει καὶ ἀρχίζει τὴν —προδιαγεγραμμένη, ἴσως— ἀνάπτυξή της. Αἰτιολογώντας τὴ θέση τοῦ αὐτοῦ ὁ Πρόκλος ἐπισημαίνει ὅτι, ἂν ὁ χρόνος εἶναι τὸ μέτρο κάθε κίνησης, αὐτὸ ποὺ πρωταρχικὰ κινεῖται θὰ συμβαίνει νὰ μετέχει στὸ σύνολο τοῦ χρόνου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο φυσικὰ θὰ δέχεται καὶ τὶς μετρήσεις του. Καὶ τοῦτο συμβαίνει, διότι, ἂν ὁ χρόνος στὸ σύνολό του δὲν μετρήσει, ἀκριβῶς ὡς ὀλότητα, αὐτὸ ποὺ πρῶτο μετέχει στὴν ὕπαρξή του, τότε δὲν θὰ κατορθώσει νὰ μετρήσει τίποτε ἄλλο μὲ ὅλες τὶς λειτουργίες του⁴⁸. Θὰ καταλήξουμε, λοιπόν, στὴ σκέψη, ὅτι ὁ φιλόσοφος προϋποθέτει ὅτι, γιὰ νὰ ἀποτελέσει ὁ χρόνος ὄρο καὶ μέτρο τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προΐσταται ὡς κατηγορία καὶ ὡς ἀναγκαῖος παράγων τῆς πρώτης —καὶ καθολικῆς γιὰ τὴν περιοχὴ της— ψυχῆς. Ἐμμεσα, λοιπόν, ἡ ψυχὴ αὐτὴ θὰ ἀποτελεῖ ὄρο καὶ μέτρο τῆς χρονικῆς ἀνάπτυξης τῶν αἰσθητῶν ὄντων καὶ καταστάσεων.

Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ μετὰ ἐξειδικεύονται καὶ ἐπιμερίζονται οἱ ἀναπτύξεις-ἐμφανίσεις τῶν ψυχῶν καὶ συνδέονται μὲ τὸ φυσικὸ φαινόμενο τῶν διαδοχικῶν περιόδων. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐξέλιξη κατὰ τὴν ὁποία τὰ ἐπιμέρους μέτρα τοῦ χρόνου μετροῦν τὶς ἐπιμέρους ψυχές. Οἱ συνέπειες τῆς μέτρησης αὐτῆς εἶναι ἀνάλογες —τόσο ποσοτικὰ ὅσο καὶ χαρακτηρολο-

46. Ἐνθ. ἀνωτ. 200, 174.15-18.

47. Βλ. Ἐνθ. ἀνωτ. 200, 174.19-22: «Ὅτι μὲν οὖν ἡ πρώτως ὑπὸ χρόνου μετρομένη ψυχὴ τῷ σύμπαντι χρόνῳ μετρεῖται, δῆλον. Εἰ γὰρ μέτρον ὁ χρόνος κινήσεως ἀπάσης, τὸ πρώτως κινούμενον ἔσται παντὸς τοῦ χρόνου μετέχον καὶ ὑπὸ παντὸς μεμετρημένον».

48. Βλ. Ἐνθ. ἀνωτ. 200, 174.22-24. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Les structures de l'imaginaire dans la philosophie de Proclus*, Paris, Les belles lettres, 1985, 64-66.

γικά— για την περίπτωση τῶν ἀποκαταστάσεων. Θὰ ἔχουμε πολλές ἀποκαταστάσεις, οἱ ὁποῖες θὰ ἀποτελοῦν τμῆμα ἐκείνης τῆς μιᾶς ἀποκατάστασης καὶ ἐκείνης τῆς μιᾶς περιόδου ποὺ ἀποκτοῦν τὴν ὁλοκλήρωσή τους στὴν πρώτη ψυχὴ. «Αἱ πολλαὶ αὐτῶν (sc. τῶν ἄλλων ψυχῶν) ἀποκαταστάσεις μέρη ἔσονται μιᾶς περιόδου καὶ ἀποκαταστάσεως, ἣν ἡ τοῦ χρόνου μετέχουσα πρῶτως ἀποκαθίσταται»⁴⁹. Οὐσιαστικά, ἐπομένως, δὲν πρέπει νὰ ἀναφερόμαστε σὲ περιοδικὴ διαδοχικὴ ἐμφάνιση ψυχῶν ἀλλὰ σὲ περιοδικὲς διαδοχικὲς ἐμφανίσεις —τῶν ἐνεργοποιούμενων ὑπὸ τὴν ὥθηση μιᾶς κανονιστικῆς νομοτέλειας— τμημάτων τῆς ἴδιας γενικῆς ἢ καθολικῆς ψυχῆς, κάτι ποὺ συνδέεται προφανῶς μὲ εἰδικοῦ τύπου κάθε φορὰ ἀποκατάσταση. Ἔτσι, ἔχουμε τὶς νόμιμες προϋποθέσεις, γιὰ νὰ δεχθοῦμε ὅτι, κατὰ τὸν Πρόκλο, ὁ ὑποκείμενος στὸ χρόνο κόσμος τῆς ἐμπειρίας διαχέεται ἀπὸ ἓναν παμψυχισμό, παράμετρος ποὺ εἰσηγεῖται προδρομικὰ τὸν ἐκκοσμιζόμενο ἐγγελιανὸ Λόγο. Πιστεύουμε ὅτι ὑπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ τῆς διαδοχικῆς ἀποκατάστασης πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὸ κείμενο μὲ τὸ ὁποῖο κλείνει τὸν τρέχοντα συλλογισμό του ὁ φιλόσοφος: «Ὅλον οὖν τὸ χρονικὸν μέτρον κατὰ μίαν ζωὴν αἱ ἄλλαι ψυχαὶ δέχεσθαι οὐ πεφύκασιν, τῆς πρῶτως ὑπὸ χρόνου μετρομένης ὑφειμένην λαχοῦσαι τάξιν»⁵⁰.

Πιὸ ἀναλυτικὸς γιὰ τὴν ἀμφιβιότητα καὶ τὴν παρεμβατικότητα τῆς κάθε μερικῆς ψυχῆς γίνεται πιὸ κάτω ὁ νεοπλατωνικὸς στοχαστής, ὅταν ἀναφέρεται στὸ χαρακτήρα τῆς κινητικότητάς της. Παρουσιάζει, λοιπόν, τὴν κάθε ψυχὴ νὰ κινεῖται ἄλλοτε στὸ χῶρο τῶν θείων ὄντων καὶ ἄλλοτε στὸ χῶρο τῆς γένεσης, ταλάντευση ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ἐπαναλαμβάνεται ἐπ’ ἄπειρον. Ἡ διττὴ καὶ ὄχι ταυτόχρονη αὐτὴ παρουσία τῆς ὀφείλεται στὸ ὅτι δὲν τῆς εἶναι δυνατόν νὰ βρίσκεται γιὰ ἄπειρη διάρκεια ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς οὔτε γιὰ τὸ ἴδιο διάστημα διάρκειας μέσα στὰ ὑλικά σώματα. Καὶ μὲ τὴν ἀπειρότητα αὐτὴ τῶν μετακινήσεων ποὺ ὁ Πρόκλος παρουσιάζει ἐπιβεβαιώνει τόσο τὴν ἀδιάκοπη κινητικότητα τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας ὅσο καὶ τὴ μόνιμη τροφοδότησή του ἀπὸ τὰ μεταφυσικὰ στοιχεῖα. «Λείπεται ἄρα περιόδους ἐκάστην ποιεῖσθαι ἀνόδων τε ἐκ τῆς γενέσεως καὶ τῶν εἰς γένεσιν καθόδων, καὶ τοῦτο ἄπαυστον εἶναι διὰ τὸν ἄπειρον χρόνον. Ἐκάστη ἄρα ψυχὴ μερικὴ κατιέναι τε ἐπ’ ἄπειρον δύναται καὶ ἀνιέναι, καὶ τοῦτο οὐ μὴ παύσεται περὶ ἀπάσας τὸ πάθημα γινόμενον»⁵¹.

49. *Στοιχείωσις θεολογικὴ* 200, 174.29-31. Κατὰ τὸν J. TROUILLARD: «Ὁ σύμπας χρόνος περιέχει καὶ μετρά ὅλες τὶς διάρκειες καὶ κατ’ ἀρχὴν τὴν ὀλικὴν περίοδο ποὺ κατέχει ὅλους τοὺς μερικοὺς κύκλους, ὅπως ἡ ὀλικὴ ψυχὴ κατέχει τὶς μερικὲς ψυχές. Στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς μοναδικῆς περιόδου, ποὺ εἶναι αὐτὴ τῆς καθολικῆς ψυχῆς, κάθε ψυχὴ ὀρίζει τὴ δική της διάρκεια σύμφωνα μὲ τὴ δύναμή της» (*La procession du temps...* 112-113).

50. *Στοιχείωσις θεολογικὴ* 200, 174.32-35.

51. *Ἐνθ. ἀνωτ.* 206, 180.15-29. Ὁ J. TROUILLARD, παρατηρεῖ: «Ἀφοῦ ὁ χρόνος προέρχεται

Κατὰ τὴ γνώμη μας, τόσο τὸ προαναφερθὲν κείμενο ὅσο καὶ ὅλα τὰ προηγούμενά του δὲν εἰσηγοῦνται, οὔτε κὰν ἔμμεσα, μία φιλοσοφία περὶ καιρικότητας⁵². Ὁ Πρόκλος στὸ ἔργο του *Στοιχείωσις Θεολογική* διατηρεῖ ἓνα στερεότυπο καὶ στατικὸ σύστημα καιρικῆς βίωσής τους ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Ἔτσι, δὲν θέτει τὸ ζήτημα τῆς συνειδησιακῆς ἀναγωγῆς, ποὺ θὰ εἶχε τὶς προϋποθέσεις νὰ εἰσαγάγει ἓνα δυναμικὸ σύστημα καιρικῶν κατηγοριῶν ἱκανὸ νὰ ἀναδομήσει τὴ χρονικὴ παρουσία, διαδοχὴ καὶ ἐξέλιξη. Παραμένει γενικὰ σὲ μιὰ περιγραφὴ τῶν διαδικασιῶν ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ ψυχές, χωρὶς ὅμως τὴν προσωπικὴ διάστασή τους ἢ τὶς προσθετικές καὶ ἀφαιρετικές ἐξατομικευμένες λειτουργίες τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν τὸν ἀπασχολεῖ τὸ θέμα τῆς ἀναφορικότητας ἢ τῆς προθετικότητας τῆς συνείδησης. Οἱ κινήσεις τῶν ψυχῶν εἶναι κατεξοχὴν μηχανιστικές καὶ ἔτσι δὲν συντελοῦν στὴν ἀνανέωση τῶν ὑπαρξιακῶν καταστάσεων. Τὸ ὅποιο «πλέον εἶναι» κατακτοῦν δὲν ἐξειδικεύεται. Ἐξάλλου, στὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Πρόκλος παρουσιάζει τὴν κάθε ψυχὴ νὰ προσδιορίζεται ἀπολύτως ἀπ' ὅ,τι ὑπάρχει. Ὁ χρόνος οὔτε καταλύεται οὔτε ὑπερβαίνεται. Ὡς ἄπειρος ὀρίζει τὶς λειτουργίες τῆς ψυχῆς καὶ δὲν ἀλλοιώνεται ὡς ἐσωτερικευμένο γεγονὸς τῆς. Τὸ ζήτημα τῆς ἐμπειρίας, ἐπομένως, τίθεται τελείως ἐξωτερικὰ καὶ φορμαλιστικά. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν κατεύθυνση δὲν ἐξαιροῦνται οὔτε ἡ κάθαρση οὔτε ἡ ἀποκατάσταση τῶν ψυχῶν. Γιὰ τὶς κατηγορίες τοῦ «καιροῦ» πρέπει νὰ ἀναμένουμε τὸ ἐκτενὲς ὑπόμνημα τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου στὸν πλατωνικὸ διάλογο *Τίμαιος*⁵³.

Σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα ἐξετάσαμε καταλήγουμε στὰ ἀκόλουθα τρία συμπεράσματα: Πρῶτον, ὁ χρόνος ἀποτελεῖ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα μὲ αὐτόνομους ὅρους ἀνάπτυξης, εἶναι προϋποθετικὸς καὶ ὀριοθετικὸς διαδικασιῶν καὶ ἐκφράζει μιὰ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς ἐξ ὑποκειμένου μορφές ἐποπτείας κατάσταση. Εἶναι, οὐσιαστικά, ἓνα συνεκτικὸ σύστημα συναφειῶν, ποὺ διατυπώνει ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς τρόπους ἐμφάνισης τῶν αἰσθητῶν ὄντων. Δεύτερον, ὁ χρόνος λειτουργεῖ ὡς μία δυναμικὴ μεταβολῶν, ἀποκλείει τὰ στατικὰ κοσμικὰ συστήματα καὶ μεταφέρει στὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας

ἀπὸ τὸν αἰῶνα ὡς ἡ εἰκόνα του καὶ παραμένει σ' αὐτὸν ἀπείρως ἀσύμπτωτος, ὁ μόνος τρόπος γιὰ τὸν χρόνο νὰ μιμηθεῖ τὸν αἰῶνα σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδά του θὰ εἶναι νὰ πολλαπλασιάζεται ἀπεριόριστα. Ἡ ψυχὴ θὰ πρέπει νὰ ξανακατεβαίνει ἀπεριόριστα μέσα στὸ γίγνεσθαι γιὰ νὰ ἐκφράζει ἀκατάπαυστα μέσα σὲ νέες καταστάσεις τὰ ἀνεξάντλητα αὐτοδύναμα τῆς οὐσίας τῆς» (*La mystagogie de Proclus* 173).

52. Γιὰ τὴν ἐννοια τῆς «καιρικότητας», βλ. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τῆς καιρικότητας*, Ἀθήνα, Καρδαμίτσας, 1984. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Les structures de l'imaginaire dans la philosophie de Proclus*, Paris, Les belles lettres, 1985, 61-72, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

53. Βλ. ἐνδεικτικά, *Εἰς τὸν Τίμαιον Πλάτωνος* II, 270.13· III, 45.25-46.4.

ὅ,τι διατηρεῖ ἀπὸ τὸ μεταφυσικὸ ἀρχέτυπό του, τὸν αἰῶνα. Παράλληλα, συνδυάζεται κατὰ τὴ σχετικότητα του μὲ τὴν κίνηση, δὲν εἰσάγει μιὰ ποιοτική διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ πρότερο καὶ στὸ ὕστερο καὶ ἐμφανίζεται ἀρχικὰ ὡς ἀπόλυτο περιεκτικὸ μέγεθος ποὺ ἀρθρώνεται σὲ διαδοχικὲς μὴ ἀντιστρέψιμες περιόδους. Τρίτον, ὁ χρόνος ἐξασφαλίζει τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἀέναη κοσμικὴ ἀρμονία, εἶναι ὁ ὅρος ὑπέρβασης τοῦ χάους καὶ τῆς ἀταξίας καὶ εἰσάγει στὴν περιοχὴ τῶν αἰσθητῶν ὄντων ἀριθμητικὲς ἀναλογίες τέτοιες ποὺ ἀρθρώνουν ἓνα συνεκτικὸ σύστημα νόμων. Πρέπει, λοιπόν, νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς μιὰ αἰτιακὴ διάταξη, ποὺ ἀκτινώνεται ὑπὸ τὴ μορφή μιᾶς αἰτιακῆς ἀλυσίδας δομικῆς ἀποστολῆς.

Χρῆστος ΤΕΡΕΖΗΣ
(Πάτρα)

THE IDEA OF TIME IN WORK: *ELEMENTS OF*
THEOLOGY OF NEOPLATONIC PROCLUS

Summary

Neoplatonic philosopher, Proclus (412-485), in his work *The Elements of Theology* treats time as a basic ontologic category and examines it in view of stable forms in which it appears as well as in view of the general processes it establishes.

More specifically, according to Proclus, time: a) is an objective reality with its own development terms and expresses a situation independent of the forms of Man's surveillance; b) provides the conditions for a continuous cosmic harmony and introduces such proportions, in the area of perceptible beings, that articulate an interconnected system of laws; c) operates as a dynamics of changes, excludes static cosmic systems, is connected with motion and appears initially as an absolute collective measure which is articulated in successive non reversible periods.

Christos TEREZIS

